

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Αποκάλυψη του Ιωάννη

Ενότητα 1: Οι άγγελοι στην αποκάλυψη του Ιωάννη

Σωτήριος Δεσπότης

Θεολογική σχολή, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας

ΟΙ ΑΓΓΕΛΟΙ ΣΤΗΝ ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ¹

Σ. ΔΕΣΠΟΤΗ ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΕΚΠΑ

Οι άγγελοι διαχρονικά και οικουμενικά είναι τα δημιουργήματα εκείνα που υπερβαίνουν τα δύο μεγέθη που κατεξοχήν εγκλωβίζουν τον άνθρωπο: το χώρο και το χρόνο. Η παρουσία τους γεφυρώνει το χάσμα μεταξύ ουρανού (ακτίστου) και γης (κτιστού) και τα μηνύματά τους το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Συνεπώς κάθε έλευση ενός αγγέλου συνδέεται με μια έκπληξη και μια αποκάλυψη κρίσιμη για την ανθρώπινη ύπαρξη, ιδίως όταν αυτή αισθάνεται αδύναμη, εκτεθειμένη ή και απροστάτευτη στις δαιμονικές δυνάμεις του Κακού. Έτσι συνειδητοποιεί ότι δεν είναι έρμαιο της Ειμαρμένης αλλά ότι διαθέτει πολλούς και ισχυρούς παραστάτες και παρακλήτους (παρηγόρους και ταυτόχρονα συνηγόρους στο επουράνιο Δικαστήριο): *Δεν είναι όλοι οι άγγελοι υπηρετικά πνεύματα που αποστέλλονται για να διακονούν εκείνους που πρόκειται να κληρονομήσουν σωτηρία;* (Εβρ. 1, 14).

Υπό αυτήν την έννοια δεν εκπλήσσεται ο αναγνώστης της κατεξοχήν Αποκάλυψης του Ιωάννη (Αποκ.) ή μάλλον του *Ιησού Χριστού* (όπως η ίδια τιτλοφορείται) όταν ήδη στον πρώτο στίχο διακρίνει τη μετοχή αγγέλου στη σήμανσή της στον Ιωάννη: *Αποκάλυψις Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἣν ἔδωκεν αὐτῷ ὁ Θεὸς δεῖξαι τοῖς δούλοις αὐτοῦ, ἃ δεῖ γενέσθαι ἐν τάχει, καὶ ἐσήμανεν ἀποστείλας διὰ τοῦ ἀγγέλου αὐτοῦ τῷ δούλῳ αὐτοῦ Ἰωάννῃ*. Είναι ο ίδιος άγγελος που παρεμβαίνει και στον Επίλογο απεμπολώντας μάλιστα μετά βδελυγμίας την προσκύνηση του Ιωάννη ενώπιόν του: *Και μου λέγει: Πρόσεξε μη! Είμαι δούλος όπως εσύ και των αδελφών σου των προφητών και αυτών που εφαρμόζουν τους λόγους αυτού του βιβλίου. Τον Θεό προσκύνησε!* (22, 8-9) **Η μαρτυρία του Ιησού είναι το πνεύμα της προφητείας** (19, 9-10).

Το στοιχείο αντιθέτως που εντυπωσιάζει τον αναγνώστη ή μάλλον ακροατή της Αποκ. (αφού αυτή είναι προορισμένη να γίνει αντικείμενο υπ-ακοής 1, 3) είναι ότι στο συγκεκριμένο προφητικό (και σίγουρα όχι χρησιμοδοτικό) βιβλίο οι πρώτοι άγγελοι που συναντά δεν είναι τα γνωστά επουράνια αθάνατα όντα, αλλά άνθρωποι. **Πρόκειται για** την πρώτη αποκάλυψη του Ιησού Χριστού στην *Αποκάλυψή Του* (1, 12-20· πρβλ. 19, 11-16), όπου Αυτός δεν εμφανίζεται με την καλοκάγαθη φιγούρα τού γλυκύ στο πρόσωπο Ναζωραίου (όπως θέλουν οι χριστιανοί όλων των αιώνων να τον ταυτίζουν προκειμένου αυτάρκεις και ήσυχoi να απολαμβάνουν στον Κόσμο αυτό και την Ιστορία τον ύπνο του δικαίου «Ιωνά»!) αλλά με μια σουρεαλιστική εικόνα που αφυπνίζει και καταπλήττει («σοκάρει») ακόμη και τον ίδιο τον Ιωάννη (1, 17), αφού συνδυάζει στοιχεία από τον *Προαιώνιο* (τον *Παλαιό των Ημερών*) τού Δανιήλ (κεφ. 7· πρβλ. κεφ. 10), τον Αρχιερέα αλλά και τον πλανητάρχη Καίσαρα. Στην κραταιά δεξιά του χείρα, αυτός ο Υιός του Ανθρώπου δεν έχει τη ρομφαία (η οποία εκπορεύεται αντιθέτως από το στόμα Του σχετιζόμενη με τον λόγο Του) ούτε τους επτά πλανήτες (όπως συνέβαινε στα *χαράγματα-νομίσματα* της εποχής για να προπαγανδιστεί η παντοκρατορία του Αυτοκράτορα) αλλά **κρατά** (< κράτος 2, 1) επτά μυστηριώδεις αστέρες (1, 16) οι οποίοι ταυτίζονται με τους επτά αγγέλους (1, 20). Αυτό το γεγονός επαναλαμβάνεται μάλιστα άλλες δύο φορές (2, 1· 3, 1) και συνδυάζεται με την εικόνα ενός *Παντοκράτορα* όχι «στατικού» και ένθρονου, αλλά αενάως κινούμενου (*περιπατοῦντος*) ανάμεσα στις επτά ξεχωριστές «λυχνίες»-Εκκλησίες (που δεν συγκροτούν μια επτάφωτη λυχνία).

¹ Περισσότερες πληροφορίες για την ερμηνεία των χωρίων που επικαλείται το παρόν άρθρο βλ. Σ. Δεσπότη, *Η Αποκάλυψη του Ιωάννη. Ερμηνευτική Προσέγγιση στο Βιβλίο της Προφητείας*. Τόμ. Α' και Β', Αθήνα: Αθως 2008.

Αυτοί οι «αστέρες της Εκκλησίας» άγγελοι στο χέρι τού κατεξοχήν Αστέρα του λαμπρού του πρωινού (22, 16), όπως διαπιστώνεται στην πρώτη επτάδα της Αποκ. (που αποσκοπεί στην κάθαρση και στην προετοιμασία της Σύναξης για την αποκαλυπτική εμπειρία που έπεται), ταυτίζονται με τους προϊσταμένους Προφήτες που έχουν επωμιστεί τη διακονία (όχι απλώς να τελούν «Μυστήρια» αλλά) να μεταφέρουν το ριζοσπαστικό μήνυμα της μετάνοιας ενόψει της Παρουσίας του Ι. Χριστού καταρχάς στην Εκκλησία Του (πρβλ. Μαλ. 3, 1· Μκ. 1, 3 *Ιωάννης Βαπτιστής*). Ταυτόχρονα εκπροσωπούν και τις επτά μικρασιατικές «λυχνίες». Αυτοί οι άγγελοι δεν είναι άσαρκοι και άσπιλοι αλλά βρίσκονται σε μια διαρκή καθημερινή πάλη (α) με ένα αυτοθεοποιημένο πολιτικό σύστημα, το οποίο διά του Πλανητάρχη του περιθωριοποιεί και καταδιώκει όσους δεν το προσκυνούν με το κορμί και **την ψυχή** τους (18, 13), (β) με τα μέλη ενός «εκλεκτού» λαού που τους αφορίζουν και τους «καρφώνουν» (κυριολεκτικά και μεταφορικά) επειδή προβάλλουν έναν εξευτελισμένο αλλά και αναστημένο αντι-Μεσσία (που δεν εκπληρώνει τα εθνικά και ατομικά ιδεώδη της κυριαρχίας και της ηδονής) αλλά και (γ) με τους εντός της Εκκλησίας «πνευματικούς» χριστιανούς (τους Νικολαΐτες, τους οπαδούς του Βαλαάμ και της Ιεζάβελ 2, 14. 20), οι οποίοι εν ονόματι της χριστιανικής ελευθερίας επιδιώκουν την «ομογενοποίηση» - το συμβιβασμό πάση θυσία με τον κόσμο χάριν της επιβίωσης.

Σε αυτούς τους επίγειους ένσαρκους αγγέλους απευθύνονται έπαινοι αλλά και κατηγορίες από τον Ιησού Χριστό και το Πνεύμα, όπως: *Γνωρίζω καλά τα έργα σου και την εργώδη προσπάθεια που καταβάλλεις και την υπομονή σου και ότι δεν μπορείς να ανεχτείς τους κακούς και δοκίμασες αυτούς που αυτοαποκαλούνται απόστολοι αλλά δεν είναι και τους βρήκες κίβδηλους (ψεύτικους). Έχεις υπομονή και ανέχτηκες για το δικό μου Όνομα και δεν απέκαμες. **Αλλά έχω εναντίον σου ότι λησμόνησες την αγάπη σου την πρώτη** (πρβλ. Ιερ. 2, 2. Μτ. 24, 12). Να θυμάσαι λοιπόν από πού έπεσες και να μετανοήσεις και τα επιτελέσεις τα έργα που έκανες στην αρχή (2, 2-5) [...] Αφυπνίσου! (3, 1) [...] Γνωρίζω καλά τα έργα σου και ότι δεν είσαι ούτε ψυχρός ούτε ζεστός. Θα έπρεπε να είσαι είτε ψυχρός είτε ζεστός. Έτσι θα σε κάνω εμετό από το στόμα μου. Διότι ισχυρίζεσαι: «είμαι πλούσιος και έχω αποκτήσει μεγάλη περιουσία και δεν έχω ανάγκη κανενός». Και δεν γνωρίζεις ότι είσαι ταλαίπωρος και ελεεινός και φτωχός και τυφλός και γυμνός (3, 15-17· πρβλ. 19, 8). Όπως δίκην επωδού (ρεφραίν) ακούγεται στο τέλος κάθε επιστολής, μόνον αυτός ο «άγγελος» που διαρκώς νικά (ό νικῶν· πρβλ. 21, 8) θα απολαύσει τη χαρά του Παραδείσου και θα δειπνεί αιώνια ένθρονος με το Νυμφίο του Ασματος και της Αποκ., τον Ι. Χριστό (3, 20-22· πρβλ. Άσμα 5, 2).*

Υπάρχει κι άλλο ένα άλλο στοιχείο που εντυπωσιάζει στην Αποκ., όταν αυτή συγκριθεί κατεξοχήν με άλλες ψευδεπίγραφες Αποκαλύψεις. Αυτές κυκλοφορούσαν ευρέως σε εποχές Κρίσης, όπως ήταν και τα τέλη 1^{ου} αι. μ.Χ. και απευθύνονταν σε μία ελίτ-«κλίκα» εκλεκτών, επιχειρώντας ταυτόχρονα να καθορίσουν επακριβώς το επερχόμενο τέλος του Κόσμου (νετετερμινισμός) με σκοπό να περιγράψουν σαδιστικά τα κολαστήρια των αμαρτωλών και να αυτοεπιβεβαιώσουν έτσι τη δική τους δικαίωση μέσω της εφαρμογής του Νόμου. Η Αποκ. εάν εξαιρέσει κάποιος τη μνεία του Μιχαήλ στο κεφ. 12, ούτε κατονομάζει αγγελικές ιεραρχίες, οι οποίες περιφρουρούν τους επτά ουρανοί μεταξύ της γης και του επουράνιου Ναού/ Παλατιού (πρβλ. *Ανάβ. Ησαΐα*), αφού ο Ιωάννης μεταβαίνει άμεσα στον (ένα) ουρανό (4, 1) καταδεικνύοντας έτσι και την αμεσότητα αλλά και διαύγεια με την οποία ο Θεός βλέπει τα ιστορικά δρώμενα και παρεμβαίνει σε αυτά, αλλά ούτε και τα ονόματα των τεσσάρων ζώων (4, 8) που περιβάλλουν τον μη επονομαζόμενο Ένθρονο και εκπροσωπούν το Σύμπαν μνημονεύει. Αντιθέτως, όπως ήδη επισημάνθηκε, δύο φορές απεμπολείται η προσκύνηση των αγγέλων, τη μία φορά από εκείνον που αποκαλύπτει την

ταυτότητα της Pax Augusta ως Πόρνης και της Εκκλησίας ως Νύμφης (17, 1· 20, 9) και την δεύτερη από τον κομιστή της Αποκ. Εκτός μάλιστα των αγγέλων που **στέκονται** ενώπιον τού θρόνου και δοξολογούν τον Κύριο τον Θεό τον Παντοκράτορα και ιδιαίτερα το Αρνίο σε τρίτο ενικό με μεγαλειώδεις φωνές και ύμνους, στον επουράνιο Ναό **κάθονται** σε θρόνους και αναφέρονται με αμεσότητα **σε δεύτερο ενικό** στον Θεό οι είκοσι τέσσερεις πρεσβύτεροι που εκπροσωπούν την στρατευομένη και ταυτόχρονα θριαμβεύουσα Εκκλησία (4, 4-5. 10-11).

Ολόκληρο το εσχατολογικό δράμα που οδηγεί προοδευτικά τον ακροατή του στην κάθαρση, στο τέλος (= τελείωση) του Κόσμου που συμβολίζεται με μια καινούργια Πόλη (όχι απλώς με την επαναφορά του «χαμένου» Παραδείσου) και ένα γάμο, εκτυλίσσεται σε άμεση συνάφεια (διαδραστικότητα) με την Επουράνια Λατρεία (στην οποία συμμετέχει και η επίγεια Σύναξη). Δεν είναι τυχαίο ότι οι σφραγίδες του Βιβλίου, οι σάλπιγγες και οι φιάλες που χρησιμοποιούνται κλιμακωτά από τους αγγέλους ανά επτάδες (4+3) για να προσκαλέσουν σε μετάνοια την ανθρωπότητα (που διαχρονικά λατρεύει είδωλα, ιδεολογίες και πρόσωπα) πλήττοντας κατεξοχήν τη σατανική Τριάδα (το Δράκοντα και τα δύο Θηρία) που διαφθείρει-βιάζει και τα τρία μέρη του Σύμπαντος (11, 18), σχετίζονται άμεσα με τη θεία Λειτουργία. Σ' αυτήν ακούγονται πολλές φορές απροσδιόριστες ηχηρές φωνές-κραυγές προερχόμενες από όλους εκείνους (αγγέλους, ανθρώπους και Κτίση) σε συνδυασμό με αστραπές και βροντές και σεισμό και χάλαζα μεγάλη για να αφυπνίσουν τους συμβιβασμένους, αφού ο *Καιρός* (ως Παρουσία και συνάμα ως *ευκαιρία*) είναι *εγγύς!*

Είναι πολύ χαρακτηριστικό το όραμα του Ιωάννη στο κεφ. 10 μετά το ξέσπασμα των δύο τελευταίων *Ουαί* (Αλλοίμονο). Έχει προηγηθεί στο κεφ. 9 κυριολεκτικά ένα «πανδαιμόνιο»: αντί του θυμιάματος τού επουρανίου Ναού από το φρέαρ της αβύσσου αναδύεται καπνός και αντί των επουράνιων ζώων προβάλλουν ποικιλόμορφα σατανικά όντα-«ακρίδες» με ουρές-σκορπιούς που βασανίζουν αλλά (**δυστυχώς**, όπως σημειώνει η Αποκ. πρβλ. Ιώβ 3, 20—23) δεν σκοτώνουν. Έχουν μάλιστα και αρχηγό, ο οποίος ονομάζεται *Αββαδών* (= καταστροφέας· Ιώβ 28, 22) ή *Απολλών*. Έπεται η «απελευθέρωση» αγγέλων τιμωρών οι οποίοι με 200 εκατ. τεθωρακισμένους ίππους-«χιμαιρες» επελαύνουν προκειμένου να σκοτωθεί το 1/3 της «πολιτισμένης» και όμως ειδωλολατρικής γης. Έχουν μάλιστα ως αφετηρία τον Ευφράτη, την πάντα «δαιμονική», απειλητική για την ισορροπία της Pax Augusta σκοταδιστική Ανατολή. Είναι ο Παράδεισος της *Γενέσεως* που μεταμορφώνεται σε κόλαση για όσους εξακολουθούν να λατρεύουν τα έργα των χεριών τους τα οποία ούτε μπορούν να βλέπουν, ούτε να ακούνε ούτε να περπατούν. Είναι αυτοί που δεν μετενόησαν για τους φόνους τους ούτε για τις μαγείες τους ούτε για την πορνεία τους ούτε για τις κλεψιές τους. Κι ενώ φαίνονται τα πάντα να καταρρέουν ενόψει της Δευτέρας Παρουσίας, εμφανίζεται ένας ισχυρός, κολοσσαίος στο μέγεθος άγγελος με χαρακτηριστικά θεϊκά να συμβολίζει ότι για όσους πιστεύουν σε *Αυτόν που πραγματικά Υπάρχει και ζει* (ό Ών), πάντα υπάρχει Σταθερά, Λόγος στο Σύμπαν. Τις επτά βροντές που εκτοξεύονται σε συνδυασμό με τη φωνή του, ο Ιωάννης παραδόξως διατάσσεται να μην τις καταγράψει. Κανείς εκτός από τον Θεό δεν έχει τη δυνατότητα πλήρως να αποκωδικοποιήσει το πότε και το πώς των τελικών Εσχάτων. Αυτό που πρέπει να κάνει ο *μάρτυρας του Ιησού* είναι να καταφάει το βιβλίο που εκείνος κρατά στη δεξιά του έστω αν αυτό είναι πικρό στην κοιλιά του (πρβλ. Ιεζ. 2, 8. 3, 1-3). Ακόμη και τη στιγμή που αισθάνεται ότι ήρθε το τέλος (*Χρόνος οὐκέτι ἔσται [...] καὶ ἐτελέσθη τὸ μυστήριον τοῦ Θεοῦ*), εκείνος πρέπει **και πάλι** να προφητέψει σε λαούς και σε έθνη, σε γλώσσες και βασιλείς πολλούς (10, 10). Η αποστολή της Εκκλησίας είναι έτι και έτι να ευ-αγγελίζεται τον Χριστό για να σωθεί ο κόσμος: **Η μαρτυρία του**

Ιησού είναι το πνεύμα της προφητείας (19, 9-10). Είναι θαυμαστό ότι διά της σφαγής και της αναλήψεως των μαρτύρων (και όχι μόνον διά του Κηρύγματός τους) στο αμέσως επόμενο κεφ. 11 επιτυγχάνεται αυτό το οποίο δεν επιτεύχθηκε μέσω των πληγών των σαλπίγγων· η μετάνοια των ανθρώπων. Ενώ οι προφήτες πίστευαν ότι μόνο το 1/10 του Ισραήλ θα σωθεί (Αμ. 5, 3· πρβλ. Ησ. 6, 13), ο Ιωάννης σημειώνει ότι μόνο το 1/10 της Πόλης θα καταστραφεί (στ. 13)!

Είναι σαφές από τα ανωτέρω ότι η Αποκάλυψη ως γνήσια Προφητεία (όπως αυτοπροσδιορίζεται 1, 3· 22, 10) προσκαλεί όλους τους χριστιανούς αντί να αναλίσκονται σε νοσηρούς μυστικισμούς, οράματα, αγγελολατρίες (Κολ. 2, 8) και ΑντιΧριστολογίες, να γίνουν εκείνοι εξαγγελοι (= αγγελιοφόροι) στον κόσμο που τους περιβάλλει όχι της έλευσης του Θηρίου και μάλιστα σε συγκεκριμένη ημερομηνία, αλλά του αιώνιου Ευαγγελίου που ακούγεται στο ζενίθ της Αποκ. σε συνδυασμό με ένα κρεσέντο φωνών αλλά και ενεργειών αγγελικών: *Φοβηθείτε/ σεβαστείτε και προσκυνείτε μόνον τον (πραγματικό) Κύριο (το εσφαγμένο Αρνίο και όχι το αυτοθεοποιημένο Θηρίο - Πλανητάρχη) και Αυτόν δοξολογήστε διότι έφθασε η ώρα της Κρίσεώς του και προσκυνήστε Αυτόν που δημιούργησε τον ουρανό και τη γη και τη θάλασσα και τις πηγές των υδάτων (που διαφθείρουν τα μέλη της σατανικής τριάδας). Και άλλος δεύτερος άγγελος ακολούθησε λέγοντας: εάλω (έπεσε) η Βαβυλώνα η μεγάλη, η οποία πότισε τα έθνη από το μεθυστικό κρασί της πορνείας της (14, 7-8). Το πολιτικό σύστημα που αυτοδιαφημίζεται ως άτρωτο και αιώνιο, εμπορευόμενο ασύστολα τα σώματα και τις ψυχές των ανθρώπων (18, 13) προσφέροντας ως «αντίδωρο» μια εφήμερη ηδονή (μαζικό άρτο και θέαμα), έχει ημερομηνία λήξης αφού θα καταφαγωθεί, θα κατακαεί και θα κατεξευτελιστεί από τους ίδιους τους εραστές του (17, 16) οι οποίοι μαζί με τους «εμπόρους των εθνών» ξεσπούν στο κεφ. 18 στον «επιτάφιο θρήνο» της Πόρνης και των (κατ)αναλώσιμων αξιών της. Αυτός που συνιστά το Α και το Ω της ανθρώπινης Ιστορίας δεν είναι ο Υπεράνθρωπος (που εκπροσωπεί την αγάπη για δύναμη) αλλά ο Θεάνθρωπος (που σαρκώνει την αιώνια δύναμη της αγάπης και της θυσίας). Σε αυτόν ανήκει η λατρεία και η προσκύνηση που είναι εξαιρετικά τολμηρή αφού καθημερινά την προφέρουμε χωρίς να την εννοούμε: *Έρχου Κύριε! (22, 20) έλθέτω ή Βασιλεία Σου* Μτ. 6, 10· *Μαράνα θα Α΄ Κορ. 16, 22* πρβλ. *Φύγε! Ασμα 8, 14).**

Σημειώματα

Σημείωμα Ιστορικού Εκδόσεων Έργου

Το παρόν έργο αποτελεί την έκδοση 1.0

Έχουν προηγηθεί οι κάτωθι εκδόσεις:

- Έκδοση διαθέσιμη εδώ: <http://eclass.uoa.gr/courses/SOCTHEOL102/>

Σημείωμα Αναφοράς

Copyright Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών, Σωτήριος Δεσπότης, 2015. Σωτήριος Δεσπότης. «Αποκάλυψη του Ιωάννη. Ενότητα 1:Οι άγγελοι στην αποκάλυψη του Ιωάννη». Έκδοση: 1.0. Αθήνα 2015. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <http://opencourses.uoa.gr/courses/SOCTHEOL4/>

Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά, Μη Εμπορική Χρήση Παρόμοια Διανομή 4.0 [1] ή μεταγενέστερη, Διεθνής Έκδοση. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».

[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Ως **Μη Εμπορική** ορίζεται η χρήση:

- που δεν περιλαμβάνει άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος από την χρήση του έργου, για το διανομέα του έργου και αδειοδόχο
- που δεν περιλαμβάνει οικονομική συναλλαγή ως προϋπόθεση για τη χρήση ή πρόσβαση στο έργο
- που δεν προσπορίζει στο διανομέα του έργου και αδειοδόχο έμμεσο οικονομικό όφελος (π.χ. διαφημίσεις) από την προβολή του έργου σε διαδικτυακό τόπο

Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

Διατήρηση Σημειωμάτων

- Οποιαδήποτε αναπαραγωγή ή διασκευή του υλικού θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει:

- το Σημείωμα Αναφοράς
- το Σημείωμα Αδειοδότησης
- τη δήλωση Διατήρησης Σημειωμάτων
- το Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων (εφόσον υπάρχει)

μαζί με τους συνοδευόμενους υπερσυνδέσμους.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «**Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών**» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

